

Tatiana Rongińska
Uniwersytet Zielonogórski

Diagnostyka źródeł stresu i wypalenia zawodowego w pracy pielęgniarki

Wysoki poziom obciążenia psychicznego w zawodach lekarskich zwłaszcza wśród średniego personelu medycznego wynika z potrzeby zaangażowania osobistego w sprawy chorych i cierpiących ludzi. Koncepcje stresu i wypalenia psychicznego (*Burnout*) w zawodach związanych z pracą z ludźmi z wyszczególnieniem grupy lekarzy i pielęgniarek zajmują ważne miejsce we współczesnej psychologii zdrowia, która jako stosunkowo młoda dyscyplina psychologiczna odzwierciedla w swoim rozwoju negatywne skutki postępu cywilizacyjnego w związku z wzrastającą konkurencją na rynku pracy. Kondycja zdrowotna pracownika w każdym zawodzie w znacznym stopniu zależy od umiejętności radzenia sobie ze stresem, a jakość strategii zwalczania sytuacji stresowych w dużej mierze - od postrzegania i oceny siebie, swoich potencjalnych możliwości w kontekście konkretnej sytuacji stresowej. Jest to zgodne z salutogenetyczną koncepcją zdrowia Aarona Antonovsky'ego (*salus* - łac. zdrowy), w której efektywność zwalczania stresu jest uwarunkowana tzn. poczuciem koherencji, tj. efektem subiektywnego przeżywania zgody z sobą i z sytuacją zewnętrzną (Antonovsky, 1987). Człowiek o wysokim poczuciu koherencji skutecznie radzi sobie ze stresem zawodowym, ponieważ postrzega najbliższe otoczenie jako jasne, zrozumiałe i sensowne, a siebie samego - jako osobę zaradną. Przyjmując konieczność ścisłej współpracy z pacjentami w zawodzie lekarskim zwłaszcza w relacjach „pielęgniarka – pacjent” warto podkreślić znaczenie składników koherencji dla osiągnięcia dobrych efektów leczenia i świadomości wpływu na sam proces leczenia (rozumiałość, zaradność, sensowność sytuacji).

Celem analizy prezentowanego w referacie materiału empirycznego jest ustalenie natężenia stresu i wypalenia zawodowego pielęgniarek. Ponieważ wypalenie psychiczne jest fenomenem stosunkowo nowym i rozmaicie interpretowanym, warto w tym miejscu krótko scharakteryzować jego główne objawy i uwarunkowania.

Syndrom wypalenia psychicznego przejawia się w tym, że człowiek przestaje odczuwać radość i zadowolenie z pracy i całokształtu swego życia, czyje się mniej zaradny, zanika chęć działania, rozwija się pustka wewnętrzna. Pierwsze obserwacje niekorzystnych objawów w zawodach pomocnych, socjalnych i opiekuńczych stwierdziły tendencje do spadku motywacji do pracy, nasilenia awersji i resentymetu wobec swoich podopiecznych.

Badania pielęgniarek ujawniły objawy syndromu, który metaforycznie był określony jako syndrom „bezsilnego pomocnika” (Schmidtbauer 1977). Pojęcie *Burnout* (ang. - wypalony) pojawiło się w latach 70 w USA, a jego autorzy, H. Freudenberger i Ch. Maslach, podkreślają, iż zjawisko wypalenia psychicznego na skutek przeciążenia w pracy zawodowej można odnieść nie tylko do zawodów socjalnych. Lista zawodów zagrożonych syndromem *Burnout* obejmuje dzisiaj szeroką paletę aktywności człowieka dorosłego łącznie z problemami życia osobistego.

Specyfika rozwoju syndromu wypalenia zawodowego wykazuje szereg niepokojących cech. Po pierwsze, początkowe fazy syndromu w postaci wysokiej motywacji pracy, dążenia do rozwoju kariery zawodowej nie zawsze sygnalizują o powstającym zagrożeniu. Stadialny i stopniowy charakter rozwoju syndromu wypalenia zawodowego podkreśla większość autorów (Freudenberger, 1974; Maslach, 1982; Burisch, 1994). Mimo rozbieżności poglądów autorów koncepcji wypalenia psychicznego we wszystkich opisach powtarzają się fazy frustracji, stagnacji, apatii i rozpacz. Dokładny opis faz powstawania syndromu wypalenia oraz analizę porównawczą poglądów różnych autorów przedstawia M. Burisch (Burisch, 1994). Autor wyróżnia siedem podstawowych faz przebiegu syndromu – od fazy wzmożonego zaangażowania, poprzez stopniową destrukcję zachowań w postaci wzrastającej awersji w stosunku do kolegów i podopiecznych, łącznie z końcową fazą rozpacz i pustki egzystencjalnej.

Analizując charakterystyczne objawy syndromu wypalenia na różnych stadiach jego rozwoju można zauważyć, iż większość symptomów wiąże się z pogorszeniem relacji interpersonalnych, co prowadzi do obniżenia efektywności pracy w zawodach związanych z pomaganiem innym ludziom. Takie objawy jak „stereotypowe traktowanie pacjentów, uczniów”, „przejście od pomocy do nadzorowania”, „chłód emocjonalny, zanik empatii”, „dominacja środków kontrolowania i karania” Maslach opisuje jako zjawisko depersonalizacji, które według autorki jest jednym z podstawowych wymiarów syndromu wypalenia zawodowego. Destrukcja sfer psychicznych początkowo dotyczy sfery emocjonalnej, a spustoszenie postępujące w miarę rozwoju syndromu Maslach określa jako wyczerpanie emocjonalne, czyli drugi wymiar tego zjawiska. Przyjmując pod uwagę całościowy charakter psychiki i zachowań człowieka należy podkreślić, że negatywne skutki przemęczenia psychicznego zaczynają występować w innych sferach psychicznych – intelektualnej i motywacyjnej. Zaobserwować można przy tym charakterystyczne błędy poznawcze, jak np. zaburzenia koncentracji uwagi, niezdolność do wykonywania zadań złożonych, sztywność myślenia, zanik inicjatywy własnej, niską wydajność, działanie ściśle według instrukcji i wskazówek. Postępujące zmiany w zachowaniach pracownika w konsekwencji prowadzą do wzrostu niezadowolenia z pracy (trzeci wymiar syndromu według Ch. Maslach). Innymi słowy podłoże powstawania syndromu stanowi rozbieżność między wysiłkiem własnym a

oczekiwaną gratyfikacją z pracy. W literaturze poświęconej analizie syndromu wypalenia takie zjawisko znane jest jako „kryzys gratyfikacji” (Siegrist, 1991), którego negatywnymi skutkami mogą być zaburzenia psychosomatyczne.

Metoda

Stadialny charakter oraz złożoność syndromu wypalenia zawodowego wymaga zastosowania narzędzi badawczych pozwalających na ustalenie stopnia zagrożenia tym zjawiskiem, a także na wyznaczenie kierunków działań prewencyjnych. Na tym bazuje konstrukcja narzędzia badawczego, które zostało wykorzystane w przedstawionych w artykule badaniach. Kwestionariusz Zachowań i Przeżyć dotyczących pracy (*Arbeitsbezogenes Verhaltens- und Erlebensmuster – AVEM*) opracowano w Instytucie Psychologii Uniwersytetu Poczdamskiego (Schaarschmidt&Fischer, 1996). Wersja polska została przygotowana w ramach współpracy pomiędzy Instytutem Psychologii Uniwersytetu Poczdamskiego i Zakładem Psychologii Zarządzania Uniwersytetu Zielonogórskiego (Rongińska, Gaida, 2001).

Kwestionariusz AVEM pozwala wyłonić cztery typy zachowań charakterystyczne dla środowiska pracy, które w różnym stopniu określają skuteczność radzenia sobie ze stresem w pracy. Przy tym analizie poddano trzy sfery osobowości:

1. Zaangażowanie zawodowe.
2. Odporność psychiczna i strategie zwalczania sytuacji problemowych.
3. Emocjonalny stosunek do pracy.

Obszar zachowań i przeżyć w sytuacjach wymagań zawodowych opisują 11 skal kwestionariusza, uwzględniające trzy wymienione sfery:

1. Subiektywne znaczenie pracy.
2. Ambicje zawodowe.
3. Gotowość do wydatków energetycznych – zaangażowania się.
4. Dążenie do perfekcji.
5. Zdolność do dystansowania się wobec problemów zawodowych.
6. Tendencja do rezygnacji w sytuacji porażki.
7. Ofensywna strategia rozwiązywania problemów.
8. Wewnętrzny spokój i równowaga.
9. Poczucie sukcesu w zawodzie.
10. Zadowolenie z życia.
11. Poczucie wsparcia społecznego.

Konstelacja oddzielnych skal kwestionariusza wykazuje istnienie czterech względnie stałych typów zachowań i przeżyć związanych z pracą:

➤ Typ G – typ zdrowy (niem. *gesund* – zdrowy), zaangażowany, zdolny do dystansowania się i ofensywnych strategii rozwiązywania problemów. Równowaga wewnętrzna oraz zdolność do zachowania dystansu w stosunku do problemów związanych z pracą sprawiają, iż ten typ zachowań jest interpretowany w teście jako najbardziej pożądanym ze względu na efektywność pracy i zachowanie zdrowia psychicznego.

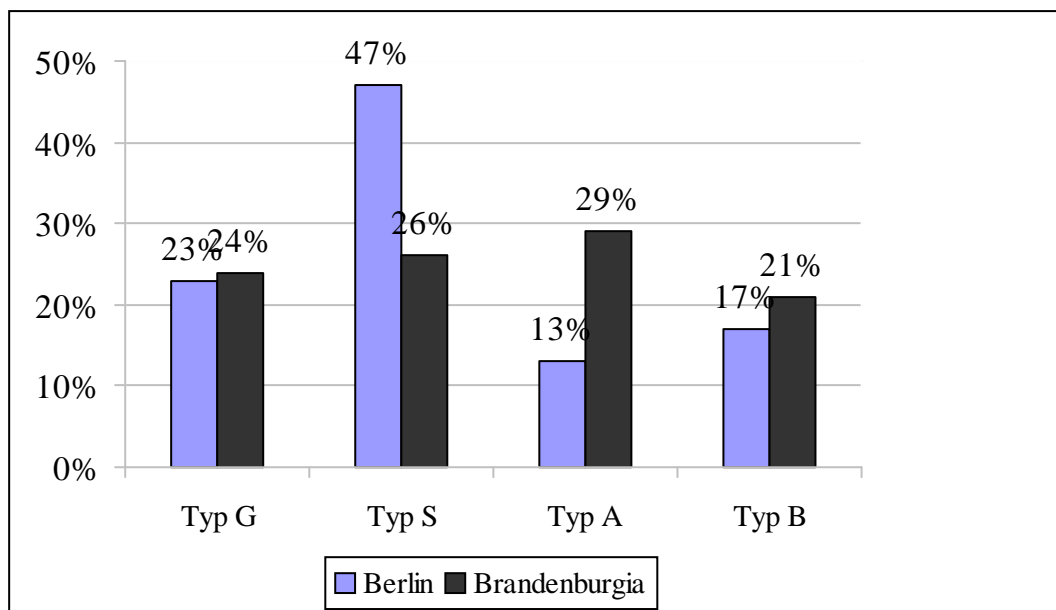
➤ Typ S – typ oszczędnościowy (niem. *sparsam* – oszczędny), o przeciętnych ambicjach zawodowych i stosunkowo niskim poziomie motywacji, ale jednocześnie wyraźnej skłonności do dystansowania się wobec pracy. Charakterystyczny dla tego typu jest wysoki stopień zadowolenia z pracy nawet w sytuacji niskich lub przeciętnych osiągnięć.

➤ Typ A – typ ryzyka, nadmiernie obciążony, przypisujący pracy bardzo wysokie znaczenie subiektywne, o wyraźnej tendencji do wzmożonego zaangażowania w problemy kariery zawodowej, przy jednocześnie niskiej odporności psychicznej. Typ zachowań A wg Friedmana&Rosenmana (1974) jest znany w świadomości potocznej jako „pracoholik”, człowiek uzależniony od pracy.

➤ Typ B – typ „wypalony” (ang. *burnout* – wypalony), o bardzo niskim subiektywnym znaczeniu pracy, zmniejszonej odporności na stres przy jednocześnie ograniczonej zdolności do dystansowania się, tendencji do rezygnacji w sytuacjach trudnych, ekstremalnie niskich znaczeniach równowagi wewnętrznej.

Wyniki

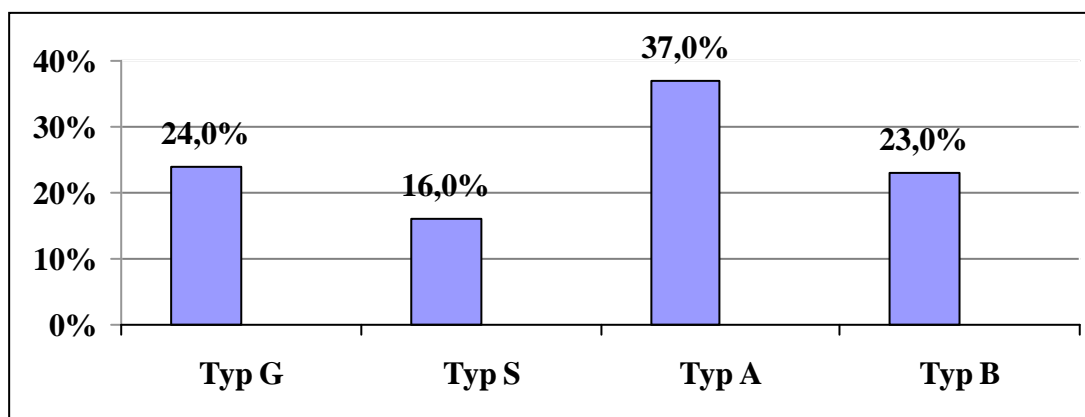
W ramach wieloletniej współpracy naukowej między Instytutem Psychologii Uniwersytetu Poczdamskiego i Zakładem Psychologii Zarządzania Uniwersytetu Zielonogórskiego przeprowadzono badania czynników zdrowia psychicznego w zawodach związanych z opieką i pomaganiem ludziom chorym. Głównym celem badań było określenie indywidualnych strategii radzenia sobie z problemami zawodowymi wśród średniego personelu medycznego. Badania miały charakter porównawczy. Niżej przedstawiono wyniki badań oryginalnych przeprowadzonych w regionie brandenburskim łącznie z Berlinem.

Rys. 1. Rozkład typów AVEM średniego personelu medycznego w badaniach oryginalnych (Berlin, n=163; Brandenburgia, n=466; Schaarschmidt, Fischer, 2001).

Jak widać z przedstawionych wyników zawód pielęgniarski jest w znacznym stopniu zagrożony stresem i syndromem wypalenia zawodowego. W obu grupach stwierdzono stosunkowo wysoki udział wzorca zachowań B (17% i 21%), który charakteryzuje się jako nadmiernie obciążony, wypalony, nacechowany tendencją do resentymentu i rezygnacji wobec swoich obowiązków zawodowych. Blisko 1/3 respondentów próby brandenburskiej zaklasyfikowano do typu zachowań A, tj. do grupy ryzyka (29%). W psychologii stresu ten typ zachowań opisuje się jako szczególnie zagrożony wysokim poziomem stresu z prawdopodobieństwem występowania zaburzeń o podłożu psychosomatycznym. Jednocześnie należy zaznaczyć, iż tylko nieznaczna część respondentów została odniesiona do optymalnego wzorca zachowań G, określonego w teście jako zdrowy, efektywny, skuteczny w radzeniu sobie z problemami pracy (23% i 24%). Innym wzbudzającym zainteresowanie i poniekąd wątpliwość jest wysoki udział typu zachowań S w grupie pielęgniarek berlińskich (47%). Pamiętając o tym, iż podstawową charakterystyką tego typu jest pewnego rodzaju obojętność w stosunku do zadań zawodowych, niski poziom motywacji i zaangażowania osobistego, warto w tym miejscu zastanowić się nad jakością sprawowania opieki i okazywania pomocy chorym ludziom.

Celem badań porównawczych przeprowadzonych w latach 1999 - 2007 było ustalenie kondycji psychicznej wśród polskiego średniego personelu medycznego. Poniżej zaprezentowano przykład wyników badań w grupie liczącej 125 osób, pracujących w różnych zakładach opieki zdrowotnej na terenie województwa Lubuskiego. Na rys. 1 przedstawiono wyniki badań w zawodzie pielęgniarskim przeprowadzone w latach 2005 – 2006.

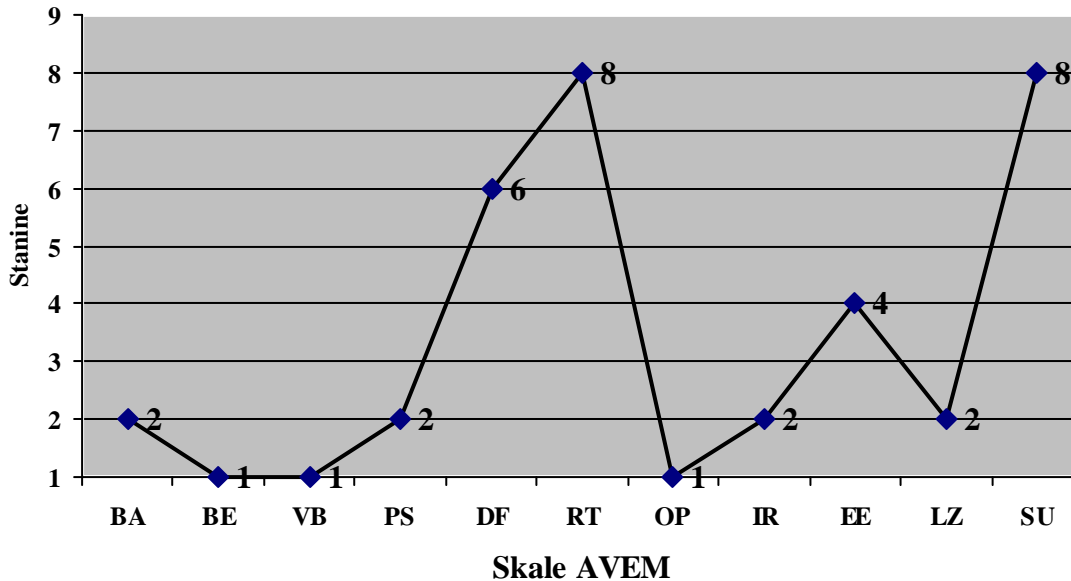

Rys.2. Rozkład typów AVEM średniego personelu medycznego (2005-2006;N=125).

Rozkład typów zachowań wskazuje na niekorzystną sytuację w zawodzie pielęgniarstwie. Dwa ostatnie typy (typ A i typ B), które zgodnie z założeniem autorów narzędzia stanowią grupę ryzyka, charakteryzują zachowania większej części respondentów (łącznie 60%). Niepokojące jest to, że 23% badanych wykazują wyraźne objawy rezygnacji i niechęci do pracy. Pracownik, którego głównym zadaniem jest pomaganie innym, sam wymaga pilnej pomocy. W tym się przejawia efekt „bezsilnego pomocnika”, który można przyjąć jako swoiste hasło syndromu *Burnout*. Udział typu zdrowego G plasuje się na poziomie 24%, co stanowi dodatkowe potwierdzenie faktu niewystarczającej kondycji psychicznej badanych pielęgniarek. W odróżnieniu od próby berlińskiej zachowania oszczędne, tzn. „ekonomiczne”, charakteryzują nieznaczoną część badanej grupy (16%).

W dalszej części artykułu zostaną przedstawione przykłady dwóch odmiennych typów zachowań i przeżyć związanych z pracą w celu pełniejszej ilustracji możliwości diagnostycznych narzędzia AVEM. Przy budowaniu i ocenie profilów w teście AVEM zastosowano skalę 9-stopniową z ocenami krańcowymi 1 i 9 i oceną średnią 5.

Pierwszy przypadek obrazuje najbardziej niekorzystny typ zachowań B – typ wypalony. Rys. 3 przedstawia indywidualny profil AVEM pielęgniarki, kobiety w wieku 31 lat. Z prawdopodobieństwem 97% respondentka została zakwalifikowana do typu B, który wymaga interwencji psychologicznej ze względu na wyraźnie ograniczone zdolności do relaksu i dystansowania się wobec problemów zawodowych. Syndrom wypalenia objawia się w ciągłym poczuciu niepokoju, niezadowolenia z siebie i swojego otoczenia, a praca staje się uciążliwym i przykrym obowiązkiem.

Rys. 3. Indywidualny profil AVEM osoby badanej, kobiety, 31 lat.

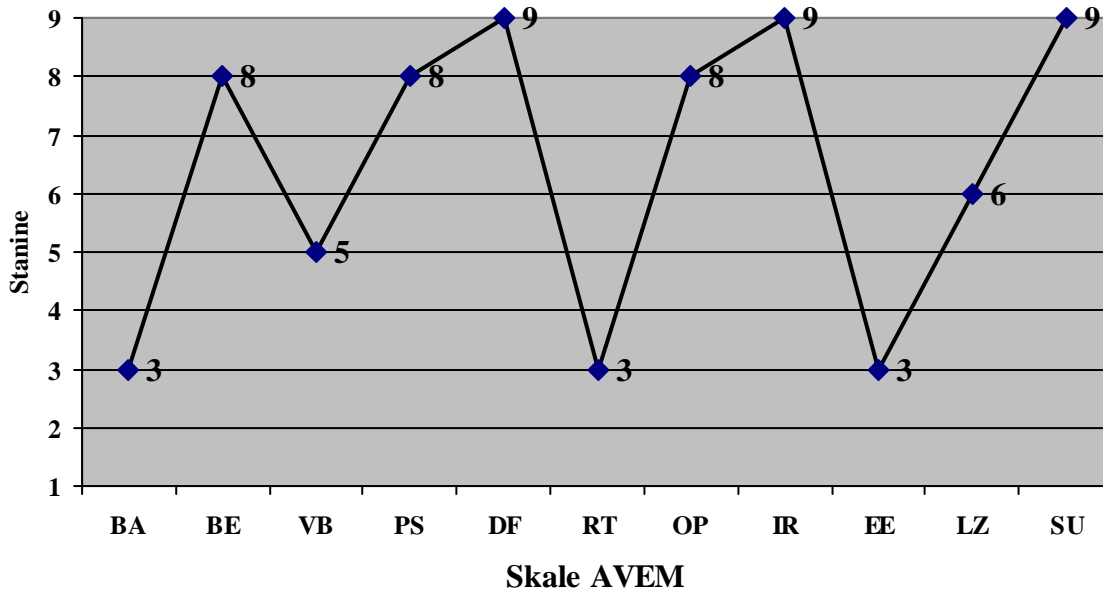
Legenda:

BA – subiektywne znaczenie pracy; **BE** – ambicje zawodowe; **VB** – gotowość do wydatków energetycznych; **PS** – dążenie do perfekcji; **DF** – zdolność do dystansowania się; **RT** – tendencja do rezygnacji w sytuacji porażki; **OP** – ofensywna strategia rozwiązywania problemów; **IR** – wewnętrzny spokój i równowaga; **EE** – poczucie sukcesu w zawodzie; **LZ** – zadowolenie z życia; **SU** – poczucie wsparcia społecznego.

Ten przypadek został wybrany ze względu na młody wiek osoby badanej i jednocześnie bardzo wyraźny obraz pracownika wypalonego. Na szczególną uwagę w tym przypadku zasługuje ekstremalnie niski poziom zaangażowania (VB = 1), ambicji zawodowych (BE = 1) oraz subiektywnego znaczenia pracy (BA = 2). Obraz osoby wypalonej uzupełnia bardzo wysoki poziom rezygnacji w sytuacjach trudnych i problemowych (RT = 8). Innym wskaźnikiem syndromu wypalenia jest niskie znaczenie skali zadowolenia z życia (LZ = 2), które w teście AVEM jest wpisane do kontekstu zawodowego, czyli wskaźnik tej skali w znacznym stopniu odzwierciedla poziom satysfakcji zawodowej. W tym przypadku konieczna jest interwencja psychologiczna ukierunkowana na przywrócenie pozytywnej oceny siebie, kształtowanie umiejętności racjonalnej organizacji pracy i czasu wolnego. Na pozytywną prognozę może tutaj wskazywać wysoki poziom przeżywanego wsparcia społecznego, które w psychologii stresu jest interpretowane jako mocny czynnik redukcji stresu, więc na tym może być bazowana strategia pomocy psychologicznej.

Drugi przypadek opisuje odmienny i zarazem optymalny sposób zachowań w środowisku pracy, czyli typ zdrowy G. Rys. 4 przedstawia indywidualny profil AVEM pielęgniarki, kobiety, 29 lat. Z prawdopodobieństwem 99% respondentka została

zakwalifikowana do typu G, który nie wymaga działań profilaktycznych, gdyż skutecznie radzi sobie z problemami w pracy, w sposób otwarty konfrontuje z problemami, a także potrafi utrzymać „zdrowy” dystans wobec pracy.

Rys. 4. Indywidualny profil AVEM osoby badanej, kobiety, 29 lat.

Legenda:

BA – subiektywne znaczenie pracy; **BE** – ambicje zawodowe; **VB** – gotowość do wydatków energetycznych; **PS** – dążenie do perfekcji; **DF** – zdolność do dystansowania się; **RT** – tendencja do rezygnacji (w sytuacji porażki); **OP** – ofensywna strategia rozwiązywania problemów; **IR** – wewnętrzny spokój i równowaga; **EE** – poczucie sukcesu w zawodzie; **LZ** – zadowolenie z życia; **SU** – poczucie wsparcia społecznego.

Jak wynika z powyższego wykresu osoba badana charakteryzuje się wysokim poziomem ambicji zawodowych (BE = 8), co mogłoby sugerować mocne zagrożenie stresem. Ale wysoki poziom skali dystansowania się (DF = 9) w połączeniu z obniżonym subiektywnym znaczeniem pracy (BA = 3) oraz dobrą umiejętnością dozowania wysiłku własnego (VB = 5) świadczy o rozwiniętej umiejętności skutecznie radzić sobie z obciążeniem zawodowym, z problemami pracy, czego dodatkowym potwierdzeniem jest wysoki wynik w skali ofensywnej strategii rozwiązywania problemów (OP = 8).

Podsumowanie

Przedstawione w artykule wyniki badań stresu i wypalenia zawodowego w pracy pielęgniarek wskazują na wysoki poziom zagrożenia stresem w tym zawodzie, niezależnie od warunków regionalnych. Diagnostyka indywidualnych zasobów jednostki oparta na zastosowaniu

Kwestionariusza Zachowań i Przeżyć dotyczących pracy pozwala na ustalenie strategii zwalczania problemów oraz wyznaczenie kierunków działań prewencyjnych i korekcyjnych.

Na zakończenie warto jeszcze raz podkreślić potrzebę badań natężenia stresu w zawodzie pielęgniarstwa. Streszczając można powiedzieć, iż ten zawód wymaga:

- zwiększonego wysiłku psychicznego związanego z obserwacją cierpienia chorego,
- wysokiego zaangażowania osobistego w sprawy innych, cierpiących ludzi,
- wysokiej empatii, zrozumienia dla chorego,
- identyfikacji z problemami chorych ludzi,
- zwiększonej odpowiedzialności za wynik swojej pracy,
- poczucia pełnej kontroli nad procesem leczenia.

Reasumując w zawodzie pielęgniarstwa na skutek bardzo wysokiego obciążenia psychicznego występuje zagrożenie długotrwałym stresem i jako skutek tego - syndromem wypalenia zawodowego.

Literatura

1. Antonovsky, A. (1987). Unraveling the mystery of health. How people manage stress and stay well, San Francisco, CA: Jossey-Bass.
2. Burisch, M. (1994). Das Burnout-Syndrom - Theorie der inneren Erschöpfung. Berlin, Heidelberg: Springer.
3. Friedman, M. & Rosenman, R.H. (1974), Type A behavior and your heart. New York: Knopf.
4. Freudenberg, H.J. (1974), Staff burn-out. Journal of Social Issues, 30, 159-165.
5. Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1987), Transactional theory and research on emotions and coping. European Journal of Personality, 1, 141-169.
6. Maslach, C. (1982). Understanding burnout: Definitional issues in analyzing a complex phenomenon. In: Paine, W.S. Job, Stress and Burnout. Beverly Hills: Sage.
7. Rongińska, T., Gaida, W. (2001). Strategie radzenia sobie z obciążeniem psychicznym w pracy zawodowej. Polska adaptacja kwestionariusza „Wzorzec zachowań i przeżyć związanych z pracą” (Arbeitsbezogenes Verhaltens- und Erlebensmuster - AVEM) U. Schaaarschmidt'a i A. Fischer'a. Zielona Góra.
8. Schaaarschmidt, U. & Fischer, A.W. (1996). AVEM – Arbeitsbezogenes Verhaltens- und Erlebensmuster. Handanweisung. Frankfurt: Swet & Zeitlinger.
9. Siegrist, J. & Matschinger, H. (1988). Distreß-Karriere und koronares Risiko. In B. F. Klapp & B. Dahme (Hrsg.), Jahrbuch der medizinischen Psychologie 1 (87-99). Berlin: Springer.
10. Schmidbauer, W. (1977). Die hilflosen Helfer. Reinbeck: Rowolt.